

М. В. ХОЛОСТЕНКО

З ІСТОРІЇ ЗОДЧЕСТВА ДРЕВНЬОЇ РУСІ X ст.

Великий обсяг археологічних та архітектурно-історичних досліджень, що їх проведено за останні десятиліття в Радянському Союзі, Чехословаччині, Польщі та інших європейських країнах, дають можливість на широкому матеріалі розглянути проблеми з історії зодчества ранньофеодальної Європи, а також низку нез'ясованих питань щодо окремих пам'яток цього часу.

Початковий період зодчества Київської Русі — одного з найбільших державних утворень Європи IX—X ст. залишається все ще маловисвітленим. Як в спеціальних, так і в загальних працях з історії будівництва в древній Русі цей період розглядають побічно, значно більше уваги приділяючи окремим спорудам. Проте початковий період зодчества Київської держави посідав велике місце в усьому дальшому розвитку древньоруської архітектури. В свою чергу його формування було в значній мірі зумовлено традиціями багатьох століть доби розкладу родоплемінного ладу і військової демократії.

До X ст. в Східній Європі склався державний устрій, заснований на класовій диференціації суспільства і формуванні феодальних відносин. Структура феодального ладу зумовила як систему розселення, так і типи осель. Утворюються специфічні типи міст як центрів зосередження ремесла і торгівлі та перебування державної адміністрації; виникають укріплені резиденції — замки феодалів, що панували над відкритими оселями землеробів, які все більше закріпачувалися ними. Київською державою (князями) засновується також і спеціальна система захисту кордонів замками-фортецями, що було викликано постійною загрозою з боку племен войовничих кочівників, які проходили по степових просторах, межуючих з країною.

Особливості феодальних відносин приводили до необхідності захисту місць перебування представників пануючого класу і державної організації під час міжусобних феодальних воєн та на випадок повстань закріпаченого люду, а також захисту міст і прикордонних пунктів від зовнішньої небезпеки. Все це зумовило як соціальне, так і архітектурно-художнє обличчя країни. Іноземці, що відвідували тоді Київську Русь, у своїх спогадах називають її «Гердарикою», тобто країною укріплених міст — городищ.

До X ст. вже цілком склалася така система захисту.

В містах основну увагу приділяли укріпленню центрів — дитинців, що були місцями проживання князів, зосередження представників цивільної та церковної адміністрації, князівської дружини, найближчих до князя і найбільш великих феодалів. Захист прилеглих до дитинця «окольних градів» — посадів ремісників та торговців — мав другорядне

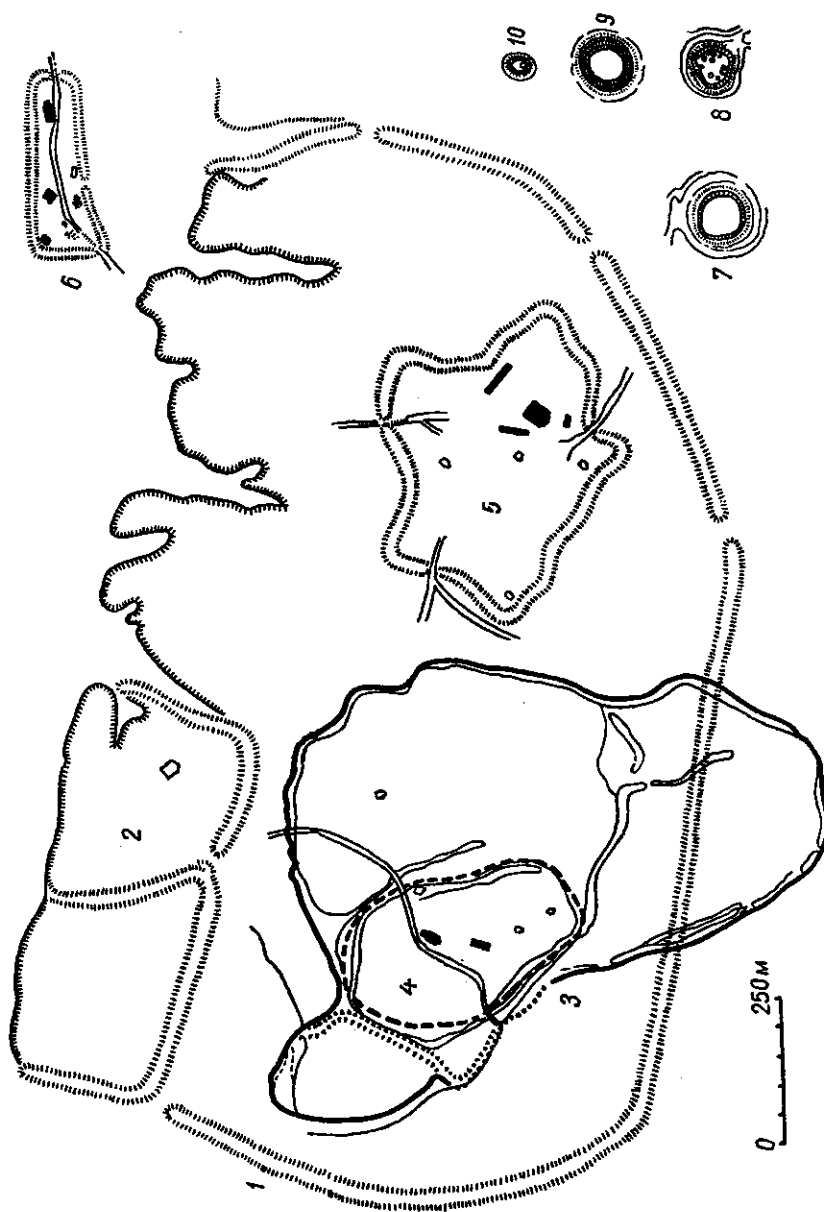

Рис. 1. Порівняльна схема розмірів середньовічних міст, дитинців та городищ.

1 — древній Білгород (X ст.); 2 — дитинець древнього Білгорода; 3 — городище Мікульчине (Чехословацьчина); 4 — дитинець Мікульчине (X ст.); 5 — дитинець Києва (X ст.); 6 — дитинець Праги (X ст.); 7 — Колодажнине городище; 8 — Райковецьке городище; 9 — городище в хут. Міклавеському; 10 — городище Тушемая.

значення. Причому і на цих територіях окремо укріплялися резиденції світських та церковних феодалів (єпископів, монастирів).

Міцна захисна система дитинців, як це пояснює П. О. Раппопорт, «визначала загальну конфігурацію міста, його розміщення на рельєфі місцевості і розташування основних в'їздів»¹. І саме ця система укріплень, що оточувала дитинці, формувала художнє обличчя міст цього часу і в екстер'єрі.

На рис. 1 зіставлено дитинці Києва, Білгорода, міста «На валах» біля Мікульчице (західнослов'янського державного утворення IX—X ст.— Великої Моравії) і Празького граду. Для порівняння показано загальний план Білгорода та міста «На валах».

На цей час склалася і конструктивна система цих укріплень. Вона являла собою поєднання дерев'яно-земляних конструкцій валу і ровів з дерев'яними оборонними стінами.

Особливістю валів було застосування у внутрішній їх структурі незв'язаних між собою і засипаних землею зрубів (що ставилися, в залежності від потрібної міцності валів, в один або кілька рядів) в поєднанні із стіною, що складалася з сирцевої цегли або каменю.

В замках феодалів та в прикордонних замках-фортецях (рис. 1, 7—10) внутрішні зруби інколи і не засипали землею, а використовували як житло або приміщення для господарських потреб². В цьому, можливо, проявилися якісь давні, властиві для Східної Європи традиції, на що вказують нещодавно виявлені поселення типу Тушемілі з стінами, всередині яких були приміщення для житла та язичеське святилище (рис. 1, 10)³.

Дерев'яні стіни, що стояли на міцних валах, оперізували міста, замки феодалів та прикордонні замки-фортеці рівномірним ритмом своїх конструкцій — зрубів, перериваючись лише в'їздами-баштами з проїздом знизу на рівні внутрішньої території міста. Київський дитинець, збудований Володимиром вперше на Русі, мав такі башти-в'їзди, складені з пісковика та цегли.

На превеликий жаль, вони досі недостатньо вивчені. Є лише окремі відомості про так звані Батіїві ворота. За цими даними, вони виявляються попередником Золотих воріт Ярослава. Від них збереглися два паралельних фундаменти довжиною 5—6 м, завтовшки 1,5—2 м, з шириною воротнього проїзду 4—6 м⁴.

Другою особливістю конструкцій багатьох з цих укріплень X ст., як вже вказувалося вище, було застосування всередині валу кладки з сирцевої цегли. Вона клалася із зовнішнього боку крайнього зрубу. Такі кладки є особливістю зодчества часів Володимира, оскільки вони досі виявлені лише в містах і замках-фортецях, зв'язаних з його діяльністю: Білгороді, Переяславі (південному), Заріччі⁵, Василеві⁶, а також, виходячи з деяких знахідок, і в укріпленнях сучасного йому Київського дитинця (див. табл. 1).

З цієї таблиці видно, що техніка мурування та самі розміри сирцевої цегли майже одноманітні. Де в чому відрізняється (матеріалом та способом виготовлення) лише Тмутараканська фортеця.

¹ П. А. Раппопорт, Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., М.—Л., 1961, стор. 229.

² В. І. Довженок, Древньоруські городища-замки, Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 95 і сл.; М. П. Кучера, Древньоруське городище в х. Міклашевському, Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 109.

³ КСИИМК, вип. 65, М., 1957.

⁴ В. Стефанович, З археологічних розвідкових розкопів 1913 року в Києві, НЗІІМК АН УРСР, вип. 5—6, К., 1935, стор. 189—190.

⁵ За даними П. О. Раппопорта.

⁶ За рекогносцирувальним обслідуванням автора.

Таблиця 1

Пункт	Розмір цегли (см)	Колір	Товщина шару розчину (см)	Система кладки
Білгород	41—42×24×23× ×6,5	ясно-коричневий	1,5—3,5	порядова із зміщенням ряду кладки на $\frac{1}{3}$ цегли
Василів	39—36×21×6—8	жовтий та сирію-сірий	1,5—2	»
Переяслав	44—42×27×7	ясно-жовтий і білий	2	порядова із вживанням половинок
Заріччя	42—41×24—23× ×5,5	білий та ясно-жовтий	2—5	»
Тмутаракань	47—43×24—21×6	»	—	»

Ця подібність кладок і невеликий час, протягом якого, за наявними даними, вони були збудовані, дали привід П. О. Раппопорту вважати, що їх робила якась артіль, що прийшла з південно-східної сторони.

Але щоб уявити собі, який обсяг робіт мала виконати ця «артіль», наведемо відомості про кількість цегли, витраченої на розглядувані об'єкти (див. табл. 2).

Зважаючи на середній розмір цегли (за даними табл. 1) та норми «Урочного положення» на ручну виробку цегли-сирця, матимемо, що для цих відомих нам укріплень було вироблено понад 9 млн. цеглин, на виробництво яких потрібно було витратити 72 тис. робочих днів. І це лише на виробку цегли, без врахування часу на мурування, виготовлення каркасів, зрубів та проведення самих земляних робіт. До того ж, всі ці роботи мали виконуватися комплексно. Не відкидаючи наявності певних східних зв'язків Київської Русі в галузі будівництва, все ж ясно видно, що такий обсяг робіт не могла виконати будь-яка «артіль». Він був під силу лише великій державній організації, в даному разі князівській владі ранньофеодальної Київської держави, що використовувала працю залежного від неї населення, можливо військовополонених-рабів, залучаючи також організації ремісників та городян.

В цілому ми згодні з зауваженням М. М. Тихомирова щодо вживання терміну «артіль» в умовах давньої Русі: «Було б неприпустимою модернізацією, коли б ми гадали, що об'єднання ремісників в XII—XIII ст. нагадували б за своєю будовою пізніші артілі капіталістичного часу»⁷. Щодо X ст., то це є ще більш справедливим.

Державна містобудівельна діяльність, що зазнала на цей час широкого розвитку, була спеціально регламентована законодавством Київської Русі і ґрунтувалася на феодальних засобах і нормах організації праці.

Таблиця 2

Пункт	Довжина валу (м)	Площа перекрою (м ²)	Об'єм муру (м ³)
Білгород			
а) окольний град	2800	5	14000
б) дитинець	1000	1	1000
Переяслав			
а) окольний град	3400	6	20400
б) дитинець	1400	5	6000
Василів (орієнт.)	—	—	15000
Заріччя	1000	7	7000
Київ (дитинець Володимир)	1400	—	8000

⁷ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, стор. 155.

Таким чином, на час розвитку мурованого церковного будівництва у Київській Русі вже був нагромаджений великий досвід по заготівлі глини, формуванню цегли і муруванню з сирцевої цегли, а також організації великих будівельних робіт.

Формування кадрів «плинфоделателей» — цегельників великою мірою відбувалося шляхом залучення ремісників-гончарів. Це видно з порівняння клейм гончарів та знаків цегельників із пам'яток архітектури часів Київської Русі (рис. 2) ⁸.

В древньоруській мові існувало кілька термінів для визначення цегли, в яких відбилися різні етапи і способи її вживання. Так, термін «лайно» зв'язаний з практикою мурування з сирця, вальків; термін «брьсель» переносить на цеглу гончарський термін для позначення черепка; термін «плита» вказує на застосування кладок з каменю-плитняка ⁹; термін «плинфа» певно найпізніший і походить з часу посилення зв'язків з Візантією та Болгарією, з часів розвитку масового церковного будівництва ¹⁰.

Характеризуючи в цілому систему древньоруських укріплень X ст., один з основних її дослідників П. О. Раппопорт зазначає, що вона, незважаючи на досить тісні культурні зв'язки між Руссю та Візантією, не має майже нічого спільного з середньовічними грецькими фортецями ¹¹, а більш близька до військового зодчества країн Європи. Як загальними принципами побудови, так і самими конструкціями вона особливо подібна до оборонних споруд європейських слов'янських країн, зокрема Польщі та Чехословаччини ¹², а також до оборонних споруд прибалтійських народів (Литви, Латвії, Естонії) ¹³.

Однак укріплення, які в умовах феодалізму мали дуже важливе значення, являють собою лише одну з галузей містобудівельної діяльності.

Щодо внутрішнього планування дитинців, то воно не було безпосередньо зв'язане з системою укріплень. Архітектура їх вулиць та площ в основному зумовлювалася не окремими будовами, а характером планування та забудови садиб-«дворів» князів, світських та церковних феодалів. Ці садиби-«двори» являли собою основні елементи забудови дитинців ¹⁴. Але документальних даних для відтворення їх планування поки ще мало. Навіть про такі міста, як Київ, Переяслав, Білгород, Вишгород, залишилися незначні відомості.

⁸ Рис. побудований за матеріалами досліджень пам'яток зазначених міст.

⁹ Застосування каменю в поєднанні з деревом зафіксовано в будовах городища біля хутора Половецького (IX—XI ст.). Див. В. Довженко, Древньоруські городища-замки, Археологія, т. XIII, стор. 98 та примітка 8 на цій сторінці.

¹⁰ Наведемо деякі приклади вживання цих термінів, взяті з праці І. І. Срезневського «Материалы для словаря древнерусского языка». «Лайно»: «...Да сотворим илова лайна» (т. 2, вып. 1, СПб., 1895, стор. 6) — для перекладу грецького терміна «πλινθ»; «...Даютъ илев зданию лайному» (там же, стор. 6) — для визначення матеріалу будови; (там же, стор. 6); «Лайном би жидким точьнъ есть ленивынъ» та «Утверди паче лайны» (там же, стор. 6); для позначення твердого та рідкого стану сирця, можливо вальків. — «Брьсель»: «Стены брьселены» (т. 1, СПб., 1893, стор. 186). «Плита»: «Темь и плиты изшегше создаша» (т. 2, вып. 3, СПб., 1900, стор. 966); «Ты создал стени каменьны около всего Печерского монастыря... тако же огнемъ и плиту устрои еси, водою же и калом свершилъ еси» (там же, стор. 966). «Плинфа»: «Реша друг к другу: «придете, створим плинты (плинфы.— М. X.) и испечем ю огнемъ, да воду могутъ терпети» (там же, стор. 966).

¹¹ П. А. Раппопорт, Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII веков, МИА, № 52, М.—Л., 1956, стор. 138.

¹² В укріпленнях чеських городищ Лібушин, Будеч, Забрушан та ін. замість сирцевої кладки вжито кладку з каменю-плитняка. Див. П. А. Раппопорт, вказ. праця, примітки 1 та 2 на стор. 139.

¹³ Там же, стор. 140 і примітки 1 та 2 на цій самій сторінці.

¹⁴ Спробу реконструювати планування Київського дитинця в основному за писемними джерелами див. В. А. Богусевич, Про феодальні двори Києва XI—XIII ст., Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 14.

Гончарські		На цеглі						
	Київ, Чернігів, Смоленськ, Рязань, Вщиж, володимир- волинський	Чернігів-1	Смоленськ-1	Смол-4	Смол-3	Смол-1	Чернігів-5	
	Київ, Чернігів, Рязань, Вщиж, Мінськ	Смоленськ-2	Смоленськ-1	Гродно-1	Смоленськ			
	Київ	Чернігів-2	Чернігів-4	Чернігів-3	Смоленськ-2	Смоленськ-4	Лутувіль	Смоленськ-1
	Київ, Вщиж	Смоленськ-2	Чернігів-5	Смоленськ-5		Київ-2		
	Київ	Смоленськ-3	Чернігів-2	Чернігів-4	Чернігів-5			
	Київ, Рязань, Чернігів	Смоленськ-2	Київ-3					
	Вщиж	Чернігів-5						
	Київ	Смоленськ-2	Смоленськ-1	Чернігів-2	Чернігів-1	Гродно-1		
	Київ, Вщиж	Смоленськ-2	Смоленськ-1	Гродно-1				
	Рязань, Чернігів	Смоленськ-1	Чернігів-1	Чернігів-5	Гродно-1			
	Київ, Вщиж, Гродно, Містичі	Київ-1	Смоленськ-3					
	Вщиж, Київ, Гродно	Смоленськ-1						
	Рязань	Чернігів-1						
	Київ, Чернігів	Київ-2						
	Київ, Рязань	Чернігів-5	Чернігів-1			Смоленськ-3		

Рис. 2. Гончарські знаки та знаки на цеглі (номерами позначено споруди).

Чернігів: 1 — Борисоглібський собор; 2 — терем двокамерний; 3 — терем однокамерний; 4 — Успенський Єлецький собор; 5 — П'ятицька церква. Смоленськ: 1 — Борисоглібський собор; 2 — Петро-Павлівська церква; 3 — Ротонда; 4 — церква на Рачевці; 5 — церква на Черемушках. Київ: 1 — Золоті ворота; 2 — Десятинна церква; 3 — Успенський собор Києво-Печерської лаври. Гродно: 1 — Колозька церква.

Для дитинців цих часів дуже характерним є поєднання на їх території в загальному центрі споруджень як цивільної, так і церковної влади. Приклади цього наведені на рис. 1. Це дитинці Києва X ст., Праги X ст. та «На валах» біля Мікульчице¹⁵. Таке поєднання зустрічається лише серед дитинців слов'янських народів, констатує І. А. Маца, характеризуючи Празький Град X ст. та вказуючи на подібне ж значення Краківського Вавелю і дитинця Києва часів Володимира¹⁶. Все це характерне для початкового розвитку слов'янської державності і, очевидно, зв'язане з централізованою реконструкцією державною владою культової системи — заміною язичества християнством. Згодом у слов'янських країнах ця єдність порушується, як і в інших феодальних державах Європи¹⁷.

Важливою особливістю внутрішнього планування та забудови Київського дитинця є ансамблева побудова його центральної площі, зроблена під час спорудження Десятинної церкви та розташованого на протилежному боці князівського палацу, і прагнення якнайкраще її оформити¹⁸. Можливо, що це було зумовлено особливою роллю Києва серед інших, теж значних міст (Великого. Новгород, Полоцька, Чернігова, Смоленська, Переяслава, Любеча та ін.), який був резиденцією «великого князя».

Домінуюче місце на цій площі посіла Десятинна церква, яка є поки що найдавнішою мурованою церковною будовою, згадуваною в літописах і археологічно дослідженою.

За останній час було зроблено кілька пропозицій щодо відтворення її первісної структури¹⁹. Аналіз більшості з них зроблено М. К. Каргером в праці про древній Київ²⁰. Не повторюючи його висновків щодо пропозицій Г. Корзухіної, Н. Брунова та Конанта, звернемо увагу на те, з чим погоджується більшість дослідників і авторів цих пропозицій, а саме, що центральне ядро споруди відповідає схемі тринефного шестистовпового хрещатокупольного храму²¹. На це вказували дослідження Єфімова²². Така думка підтверджена розкопками М. К. Каргера²³.

Але постає питання, в яких конкретних формах ця схема була реалізована, бо від самого центрального ядра збереглися лише залишки фундаментів та фундаментних рвів з рештками субструкцій. Багато хто з дослідників шукає аналогій в тринефних шестистовпових пам'ятках кінця XI—XII ст. Реконструкція К. Афанасьєва є конкретизацією цих думок²⁴. Але чи можуть ці пам'ятки, які віддалені все ж таким значним

¹⁵ Josef Poulik, *Stari Moravane buduži svoj Stat, Brno, 1960, стор. 80, рис. 27.*

¹⁶ И. Л. Маца, *Архитектура Чехословакии, М., 1959, стор. 23.*

¹⁷ Яскравими прикладами цього є зміни в структурі Великого Новгород та Смоленська в другій половині XI ст.

¹⁸ На цій площі були поставлені вивезені Володимиром з Корсуня «медяне дві капиці і 4 кони медяни» (Повесть временных лет, т. I, М.—Л., 1950, стор. 80).

¹⁹ Г. Ф. Корзухина, *К реконструкции Десятинной церкви, СА, 1957, № 2; Н. П. Брунов, Рецензия на книгу М. К. Каргера «Археологические исследования древнего Киева», Византийский временник, т. VII, М., 1953, стор. 296; Н. Н. Воронин, Зодчество Киевской Руси, сб. «История русского искусства», т. I, М., 1953, стор. 118; М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, М.—Л., 1962, стор. 36—58; П. А. Раппопорт, Археологические исследования памятников русского зодчества X—XIII вв., СА, 1962, № 2, рис. 1, б.*

²⁰ М. К. Каргер, *Древний Киев, т. II, стор. 48.*

²¹ Там же, стор. 37 («Реконструкція найдавнішого ядра Десятинної церкви як тринефної шестистовпової будови була до недавнього часу загальноновизнаною»).

²² Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве, СПб., 1929, приложение.

²³ М. К. Каргер, *Древний Киев, т. II.*

²⁴ К. Н. Афанасьев, *Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими, М., 1961, рис. 108.*

часом і самі були наслідком розвитку архітектурних форм древньоруського будівництва, бути прямими аналогіями споруд X ст.? На нашу думку, слід звернутися до пам'яток більш близьких за часом, що могли бути, так би мовити, зразками як для запрошених грецьких, так і для древньоруських майстрів, що працювали разом ²⁵.

Рис. 3. Нижня частина колони, знайдена на території Десятинної церкви.

Найбільш близькими за часом були закладена Мстиславом церква Богородиці в Тмутаракані (1022 р.) та чернігівський Спаський собор (1036 р.).

Спаський собор створений за типом шестистовпових храмів кінця XI—XII ст. Найбільш характерними для нього є вбудовані в простір підпружних арок аркади на колонах. За цією особливістю він досі посідає значне місце серед перших споруд Київської Русі.

Досліди Б. О. Рибаківа показали, що за таким принципом був побудований і Тмутараканський храм. Це все дає підставу гадати, що цю ж особливість мала і Десятинна церква. Додатковим аргументом щодо цього є знайдені на території Десятинної церкви нижня частина колони з базою ²⁶, яка за своєю формою дуже характерна для ранньофеодального часу (рис. 3), та капітель спрощеної кубічної форми ²⁷. Наллежала ця колона до церкви чи до одного з близьких за часом па-

²⁵ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стор. 455, табл. XXX, XXIV.

²⁶ Вона знайдена співробітниками Київського державного історичного музею на території Десятинної церкви і експонується в музеї.

²⁷ М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, рис. 17.

лаців (що були недалеко), певних відомостей немає, але сам факт існування тут залишків колон такого типу дає підставу так гадати.

Щодо «зразків», безумовно, відомих «грецьким» та древньоруським майстрам, то наявність аркад на колонах в інтер'єрі храму була характерним явищем для пам'яток IX—X ст. Царграда, Південного Криму (Корчев, Херсонес), Болгарії та Сербії.

Але найбільш неясною щодо свого первісного вигляду, на думку більшості дослідників, є західна частина храму²⁸.

Коли можна твердити про неодноразовість південних та північних прибудов з центральною основою храму, то говорити те саме щодо його західної частини дослідження М. К. Каргера не дають переконливих підстав²⁹. Більше того, дані цих досліджень переконливо доводять, що фундаменти західної стіни зроблено суцільною кладкою, перев'язаною з фундаментами подовжніх стін, і що вони складені з сірого пісковика³⁰. Сирій же пісковик, як твердить М. К. Каргер, є основним матеріалом будов кінця X ст.³¹ Таким чином, немає переконливих доказів про те, що західна частина прибудована пізніше.

В цілому ми гадаємо, що до визначення характеру та форми як західної частини, так і будови в цілому слід підходити не із заздалегідь прийнятих тверджень чи простих порівнянь з пізнішими пам'ятками, а з аналізу умов, в яких виникла споруда, та з тих завдань, що їй було поставлено перед її будівниками. Християнство почало поширюватися серед верхівки феодального суспільства древньої Русі ще в IX ст., але державною релігією воно стало за часів князя Володимира в 987—988 рр. «Народ зустрів вороже нову віру та її служителів, християнство насаджувалося силою і християнізація затягнулася на кілька століть»³². Тому-то держава поставила перед церковною організацією, особливо в перший період, місіонерські завдання як першочергові та основні.

Ці вимоги не могли не відбитися на самому плануванні храму — він мав бути пристосований до завдань запровадження християнства, тобто для проповідання, навчання християнських догм, хрещення, а також для відправлення церковних обрядів.

Київська Русь була не першою з країн Європи цього часу, де держава висунула перед церквою подібні завдання. Аналогічні проблеми стояли перед Болгарією в 865 р., коли вона прийняла християнство, перед Великою Моравією в 863—864 рр., перед Польщею в 966 р. та в північній частині Центральної Європи в IX—X ст.

Чим характерні храми, що тоді постали і були призначені для таких завдань? Чітким розподілом споруди на дві основні групи приміщень — одну ще для язичників, яких готували для хрещення чи навчали християнських догм, а другу для християн та служителів культу.

Щоб уявити, як вирішували ці завдання, наприклад, болгарські будівничі, розглянемо два храми: муровану круглу церкву в Преславі

²⁸ Так, П. О. Раппопорт, підсумовуючи різні думки щодо планування храму, констатує, що «і тут залишається неясною будова західної частини храму» (П. А. Раппопорт, Археологические исследования памятников русского зодчества X—XIII вв., СА, 1962, № 2, стор. 62, примітка 4).

²⁹ Не можемо прийняти за аргумент проти одночасності центральної основи храму і його західної частини твердження М. К. Каргера про те, що нез'ясованість призначення останньої сама по собі є свідченням того, що вони зроблені «мабуть різночасно» (М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, стор. 30).

³⁰ М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, стор. 31.

³¹ Треба відзначити, що М. К. Каргер, зробивши припущення («мабуть») про неодноразовість західних прибудов, приймає це своє припущення за існуючий факт, що суперечить його власним висновкам: «Але головною обставиною, що перешкоджає на підставі будівельного матеріалу зробити висновки про датування частин будови, є те, що сирій пісковик становить основний матеріал фундаменту західної стіни на всьому її протязі» (М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, стор. 30).

³² Всемирная история, т. IV, М., 1957, стор. 253.

(IX ст.)³³ та дерев'яну церкву в Черешто біля Преслави (IX—X ст.)³⁴. Перший зразок (рис. 4, 1) являє мало композиційно зв'язане поєднання архаїчного типу ротонди і притвору з хрещальною та вели-

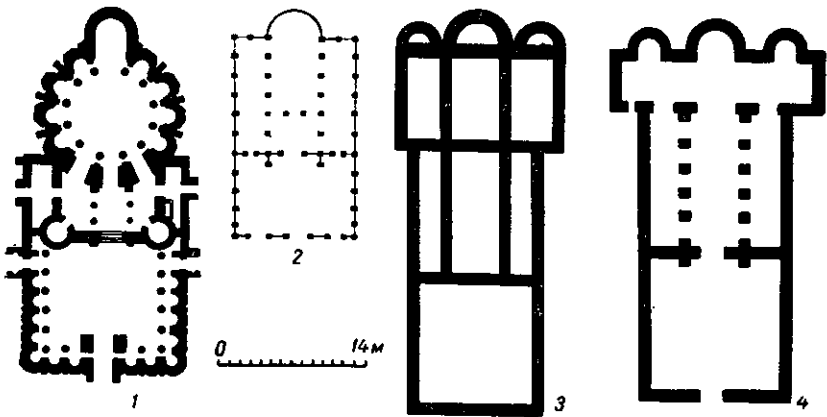

Рис. 4. Плани ранньохристиянських храмів.

1 — куляста церква в Преславі (IX ст.); 2 — дерев'яна церква в Черешто біля Преслави (X ст.); 3 — фундамент церкви з Лорше біля Зваграфа (843—876 рр.); 4 — церква Михайла в Гейдельбергу (заснована у 836 р.).

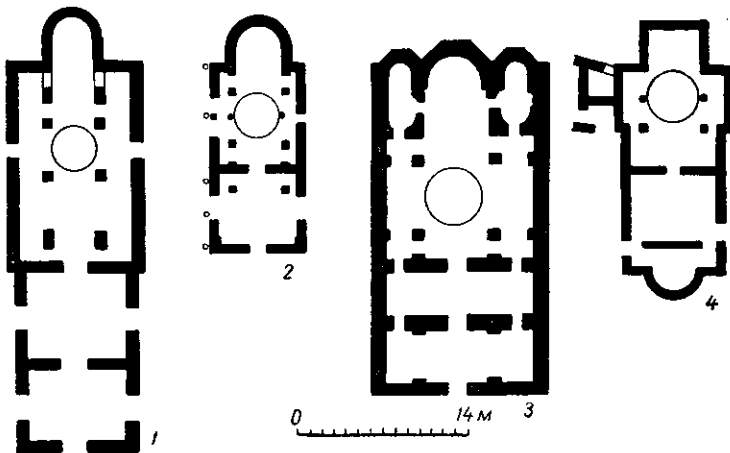

Рис. 5. Плани ранньохристиянських храмів.

1 — храм в Мікульціце (реставрація); 2 — храм в Старому М'ясті «на шпитальках» (реставрація); 3 — Ескімаре-Джамі в Константинополі; 4 — храм № 1 в Дарфле.

ким двором-атріумом³⁵. Другий — це поєднання базилікального храму з великим притвором-атріумом того ж призначення, що і двір ротонди (рис. 4, 2).

Будівничі Великої Моравії ці завдання найчастіше вирішували, беручи за основу спрощену ними схему хрещатокупольного храму, що

³³ Н. Мавродінов, Старобългарското изкуство. Софія, 1959, рис. 141.

³⁴ Там же рис. 142.

³⁵ Н. Т. Цапенко доводить, що ця композиція скоріше за все є відповіддю на певні суспільні потреби, викликані християнською релігією, яку нещодавно прийняли болгари (Н. Т. Цапенко, Архитектура Болгарии, М., 1953, стор. 93). «Болгари, — лише він, — прагнули створити такий тип культової будови, де б зручно відбувались два обряди — проповідування нової віри та хрещення язичників» (стор. 100).

була на той час поширена у Візантії, Вірменії та в інших країнах Переднього Сходу та Балкан, сполучаючи її з великими притворами-нартексами з заходу. Ці одинарні чи подвійні притвори іноді досягали розміру самого храму³⁶. Як приклади можна навести храм в Мікульчице (рис. 5, 1; реставрація), храм в Старому М'ясті «на шпитальках» (рис. 5, 2; реставрація) та храм № 1 з Дарфле³⁷. В останньому великий притвор-нартекс з хрещальною у вигляді апсиди поєднано з власно храмом, на якому відбилися, за дослідями І. Пошмурного, традиції слов'янського зодчества Іллірії (рис. 5, 4)³⁸.

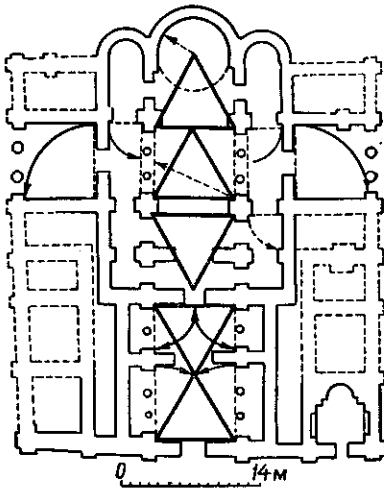

Рис. 6. Схема пропорцій побудови плану Десятинної церкви.

Подібне розв'язання таких самих завдань в північних районах Центральної Європи видно на прикладах, поданих на рис. 4, 3, 4. На рис. 4, 3 наведені рештки фундаментів церкви в Лорше біля Зваграфа, спорудженої між 843 та 876 рр., а на рис. 4, 4 — план церкви Михайла в Гейдельбергу, заснованої у 836 р. Тут притвори також поєднують великі західні частини з храмами, лобудованими на ґрунті традицій Каролінгської школи³⁹.

Аналізуючи початковий період культового мурованого будівництва в Польщі, Я. Захватович відзначає в першу чергу його місіонерський характер. Кажучи про перший

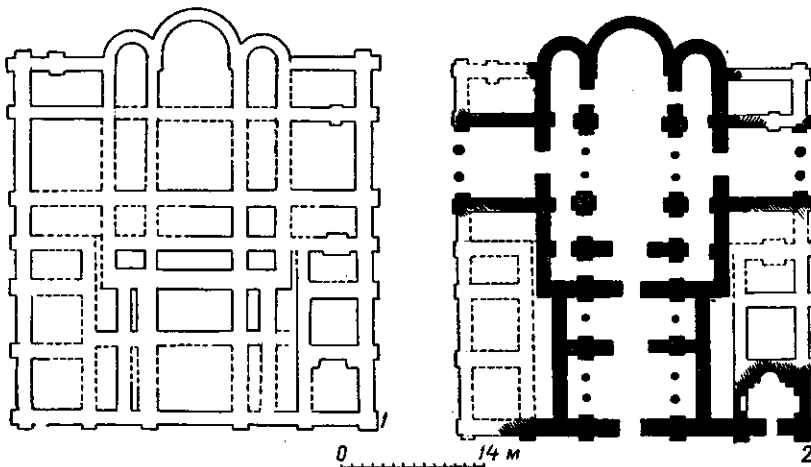

Рис. 7. План Десятинної церкви.

1 — план розкопок Десятинної церкви за М. К. Каргером; 2 — реконструкція плану Десятинної церкви.

³⁶ В цих приміщеннях розміщалися школи, де проводилось навчання катехуменів. «Існування таких нартексів свідчить про те, що на час будівництва було багато неофітів, і це є характерним для місіонерських храмів», — пише І. Пошмурний (J. P o s t o u r n y, *Stavební umění Velkomoravské říše, Architektura CSSR*, 1961, № 2).

³⁷ Приклади взяті з вищезазначеної праці І. Пошмурного, рис. 308, 319, 325.

³⁸ Там же, стор. 134.

³⁹ P. Frank, *Die frühmittelalterliche und romanische Baukunst, Handbuch der Kunstwissenschaft*, Leipzig, 1928, стор. 36, рис. 60, 61.

Познанський собор, він підкреслює, що археологічні дослідження дають можливість виявити «план великої тридільної споруди, дуже імовірно базилики з розширеною, чітко визначеною західною частиною»⁴⁰.

Порівнюючи подібні композиції з матеріалами досліджень і обмірів решток Десятинної церкви і беручи до уваги все, що про них сказано вище, ми переконуємось, що поєднання центрального ядра храму з його західною частиною являє собою таку ж композицію. Деяко подібне будівничі Десятинної церкви могли бачити і в будівельній практиці Візантії, наприклад у структурі Ескімера-Джамі (рис. 5, 3). Але задуманий ними обсяг споруди та великі матеріальні можливості Київської держави дозволяли не тільки не спрощувати схеми хрещатокупольного храму, а й зробити її у вигляді вишуканого храму із західною частиною, виконаною в тих самих пропорціях і з такою ж пишністю композиції.

Центральне ядро храму ми реконструюємо, беручи за основу вищенаведені міркування та пропорційні співвідношення, прийняті в середньовічному зодчестві⁴¹.

Щодо західної частини, то пропорційне співвідношення між окремими її частинами, а також ядром храму показує, що вона була побудована за первісно наміченою схемою (рис. 6). Товщина стін західної частини, які є продовженням стіни центрального нефа, свідчить про те, що перші і другі несли майже однакове навантаження. Це дозволяє припустити, що перша із заходу квадратна камера західної частини храму перекривалася куполом, як це, наприклад, мало місце в таких пам'ятках, як Килиссе-Джамі в Царграді або церква монастиря Неа-Моні на Хіосі⁴². Паралельні до них більш вузькі зовнішні фундаменти, зрозуміло, несли менше навантаження, і стіни, що стояли на них, могли бути нижчі за стіни основної будови (рис. 7).

Можливо, як це припускає П. О. Раппопорт⁴³, в південно-західній прибудові храму містилася хрещальня, яку було зроблено пізніше. Південна і північна групи приміщень, виходячи з даних розкопок, безумовно, не були палацами, а можливо, являли собою аркади, закладені незабаром після закінчення будівництва для потреб єпископії, якій було передано Десятинну церкву. Дослідження показали, що ці прибудови неодночасні з основними частинами храму та з південною і північною папертями, які ми відносимо до першого періоду будівництва. Розкопками встановлено, що поряд з типовими плінфами X ст., що відповідали плануванню та архітектурним формам будови (рис. 8)⁴⁴ і мали характерні позначки як у вигляді відбитків печаток, що відображає античні традиції⁴⁵, так і писаних знаків, типових для древньоруських майстрів, були знайдені і плінфи XI—XII ст. з рельєфними знаками на бічних сторонах (рис. 9)⁴⁶.

Таким чином, за нашою реконструкцією Десятинна церква виявляється своєрідною пам'яткою, характерною для початкового періоду роз-

⁴⁰ Jan Zachwatowicz, Polska architektura monumentalna w IX i XI w., Kwartalnik architektury i urbanistyki, Warszawa, 1961, t. VIII, z. 2.

⁴¹ Б. А. Рыбаков, Архитектурная математика древнерусских зодчих, СА, 1957, № 1; К. Н. Афанасьев, Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими, М., 1961; Н. В. Холостенко, Пропорції в романській архітектурі, зб. «До питання про одну проблему», К., 1935.

⁴² W. Wulff, Altchristliche und Byzantinische Kunst, Berlin, 1927, Bd. II, стор. 466, 484.

⁴³ П. А. Раппопорт, Археологические исследования памятников русского зодчества X—XIII вв., СА, 1962, № 2, рис. 1, в.

⁴⁴ Таблиця складена автором за матеріалами фондів Київського історичного музею та Софійського музею-заповідника (розкопки Мілеєва, Вельміна, Каргера).

⁴⁵ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. XXX.

⁴⁶ Таблиця складена автором за вищезгаданими матеріалами.

витку християнського зодчества Київської Русі. Певна річ, в технічних прийомах, архітектурних формах і в самій побудові перших християнських мурованих храмів Київської Русі мали місце окремі риси безпосереднього наслідування зодчества Візантії, особливо щодо внутрішнього оброблення, органічно зв'язаного з вимогами культу.

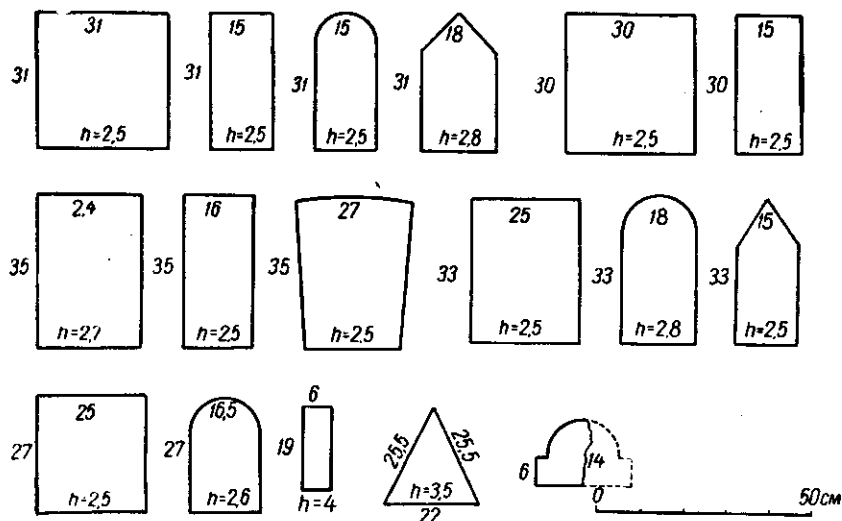

Рис. 8. Сортамент цегли Десятинної церкви.

Але в цілому будівничі самостійно вирішували поставлені перед ними завдання, які були, як ми бачили вище, спільні для всього європейського раннього середньовіччя і особливо для слов'янських країн.

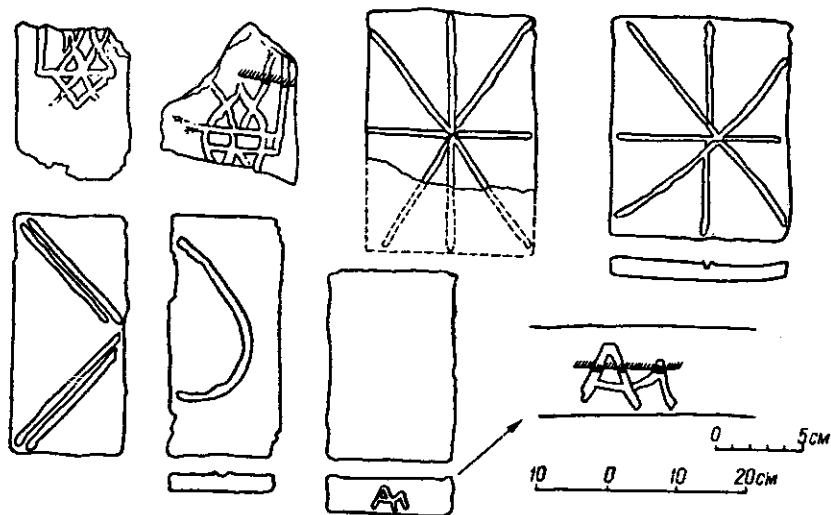

Рис. 9. Знаки на цеглі з Десятинної церкви.

Певно, з Десятинної церкви і почалося формування самобутньої школи культового древньоруського будівництва, яку ніяк не можна вважати відгалуженням візантійської.

Але культове будівництво не було єдиною галуззю зодчества Київської держави і до того ж муровані церковні споруди не були першими

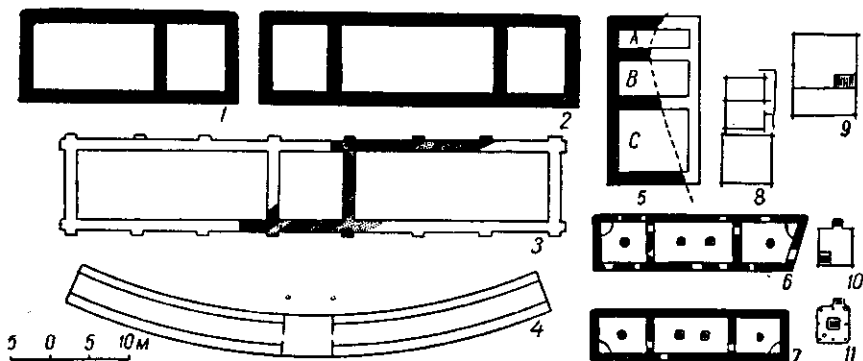

Рис. 10. Плани середньовічних цивільних споруд.

1 — князівський палац в Мікульчице; 2 — палац-грідниця на південь від Десятинної церкви; 3 — палац на захід від Десятинної церкви; 4 — схема споруди на Благовіщенській горі у Вишіві (за описом Б. О. Рибаківа); 5 — терем на схід від Десятинної церкви; 6 — будинок по вул. Ржезова в Празі (XII ст.); 7 — будинок на Малому ринку в Празі (XII ст.); 8 — «кизба с клетью» з Новгороду (XI ст.); 9 — будинок феодала з Новгороду (XII ст.); 10 — «кизба» з Старої Ладоги (X ст.); 11 — хата-напівземлянка з Києва (X ст.).

мурованими будовами цього часу. Літописні відомості за 945 р. свідчать про існування мурованого княжого терема⁴⁷, але ні його місцезнаходження, ні техніку мурування нам поки що невідомі. На території дитинця часів Володимира відкриті три палацових споруди (рис. 10, 11) та сліди існування ще двох цивільних мурованих споруд⁴⁸. Всі вони близькі за часом. Більшість істориків древньоруської архітектури у своїх працях⁴⁹ лише побіжно згадують про ці палаци, хоча вони за своїм масштабом і значенням є видатними спорудами ранньофеодальної архітектури Східної та Центральної Європи і за своєю структурою не зв'язані з візантійським зодчеством.

Дуже докладно описав історію вивчення цих споруд та знайдені рештки споруди № 1 і № 2 М. К. Каргер. Щодо споруди № 3, то він обмежився описом техніки її мурування⁵⁰. Виписка з щоденників В. В. Хвойки і його креслення, де

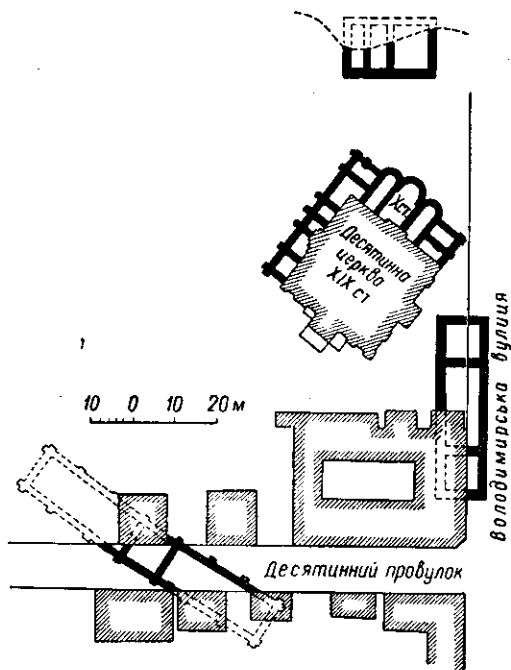

Рис. 11. Схема розташування кам'яних будівель біля Десятинної церкви.

⁴⁷ «Над горою двор теремний, бе бо ту терем камен...» (Повість временных лет, т. I, стор. 40).

⁴⁸ Г. Ф. Корзухина, Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве, СА, XXV, 1956, рис. 1, стор. 321.

⁴⁹ История архитектуры, М., 1956, стор. 19; Всеобщая история архитектуры, т. I, М., 1958, стор. 406 і далі.

⁵⁰ М. К. Каргер, Княжеские дворцы древнего Киева, зб. «История искусства»,

показано розміщення розкопів, опубліковані Г. Ф. Корзухіною⁵¹, а також загальна конфігурація рештків споруди № 3 на макеті, зробленому ним же незабаром після досліджень, дають можливість уявити її архітектурно-планувальну структуру⁵². Конфігурація споруди, за цими даними, являє собою трикамерну структуру з одною великою камерою та двома меншими — більш вузькими (рис. 10, 5). Ця композиція планування споріднена композиції зрубних двокамерних житлових будинків, поєднаних з «кліттю» (рис. 10, 8)⁵³. Пропорції «клітей» звичайно були близькими до квадрата, що дає можливість реконструювати загальні розміри споруди (рис. 10, 5).

Ця реконструкція показує, що більша частина залишків споруди на час досліджень В. В. Хвойки ще збереглася. Матеріали досліджень дозволяють уявити як зовнішню, так і внутрішню її структуру. З опису шурфів (№ 37 і 38, за щоденником)⁵⁴ видно, що на неглибокому фундаменті (40—45 см), мурованому з бутового каменю, збереглися стіни довжиною 1,15—1,3 м і висотою подекуди до 2 м (поперечна стіна), виконані мішаною кладкою. В стінах більшого приміщення (С) зберігся низ отворів вікна шириною 0,5 м і дверей шириною 0,7 м. В приміщенні знайдено «частини перебитих колон», про які В. В. Хвойка гадав, що вони від вікон, дверей або, скоріше, від колони, що стояла по центру та підтримувала систему склепінь.

Завал дерев'яних конструкцій свідчить про можливість існування другого поверху. Ця споруда на час розгрому Києва монголами не існувала. На її місці (над камерою А) було поховання оборонців дитинця. Характер та техніка мурування палацу, вивчені дворазовими дослідженнями експедиції Інституту археології АН УРСР і детально описані М. К. Каргером, вказують не стільки на візантійські традиції, скільки на південнослов'янські, особливо болгарські (наприклад, кладки башти-терема малого Мадарського палацу)⁵⁵. В цілому за своєю планувальною структурою споруда № 3 відбиває традиції будови древньоруського житла, лише значно збільшеного відповідно до потреб і можливостей князівського побуту. Це виявляється особливо яскраво при порівнянні її з дерев'яними будинками феодалів або із звичайними житлами городян того часу (рис. 10, 10, 11)⁵⁶.

Дві інші споруди за своїм плануванням значно відрізняються від споруди № 3. Розкопками повністю виявлено планування споруди № 2, яка складалася з центрального залу і двох прилеглих до неї квадратних камер (рис. 10, 2). Загальні розміри споруди: довжина 42 м, ширина (внутрішній розмір) 8,5 м. Розкопками була відкрита лише частина стін споруди № 1, але виявлені рештки стін та її дуже характерне положення щодо Десятинної церкви, що відзначалося вище, свідчать про її одночасність з останньою, а також про те, що вона і споруда № 2 були елементами композиції центральної площі дитинця.

Це все дозволяє відновити конфігурацію та планування споруди

Ученые записки Ленинградского университета, № 193, 1955, стор. 67; М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, стор. 59.

⁵¹ Г. Ф. Корзухина, Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве, стор. 317, 381, рис. 1.

⁵² Зберігається в Київському історичному музеї. М. К. Каргер справедливо критикує показане на ньому мурування стін, не заперечуючи загальної їх конфігурації (М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, стор. 17).

⁵³ Труды Новгородской археологической экспедиции, т. II, МИА, № 65, М., 1959, стор. 288, рис. 13, 3.

⁵⁴ Г. Ф. Корзухина, Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве, СА, т. XXV, стор. 341.

⁵⁵ Н. Мавродинов, вказ. праця, стор. 59—60, рис. 54, 55.

⁵⁶ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стор. 374, рис. 80; В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, XI, 1949, стор. 25—26, рис. 17.

№ 1. Дослідники її С. П. Вельмин⁵⁷ і М. К. Каргер констатують, що центральна вісь споруди відповідає подовжній вісі Десятинної церкви і що довга сторона споруди паралельна західній стіні церкви. На південь від центральної камери розкопками відкрито дві міжпілястрові ділянки східної частини західної стінки, тобто структура бічних частин споруди складається з секцій, чітко поділених пілястрами. Якщо реставрувати третю секцію південного залу відповідно до розмірів двох відкритих, то ми одержимо зал, що майже дорівнює залу споруди № 2.

Симетрична до центральної вісі композиція споруди дозволяє і з півночі реконструювати такий зал. Отже, перед нами постає тричастинна споруда з центральною камерою — сінями і двома «палатами» з обох боків (рис. 10, 3). Розміри її: довжина 64 м, ширина 8,5 м.

Дослідники зв'язують такий тип споруд, як будова № 2 і № 3, з літописними «гридницями», справедливо відзначаючи, що в їх планувальній структурі позначилися традиції побуту часів військової демократії «Імперії Рюриковичів»⁵⁸, а можливо, на нашу думку, і відгуки часів общинного родоплеменного ладу.

Щодо цього становить інтерес відкрита Б. О. Рибаківим на Благовищенській горі біля Вщижа велика шестидесятиметрова споруда, за своєю структурою дуже близька до нашої споруди № 1. На його думку, вона була призначена для племінних зборів, жертвних трапез і т. ін. Вона також мала центральну камеру — сіни та по обидва боки по залу. Ці бічні зали мали ширину 6 м, середня їх частина шириною 4 м була поглиблена, а по обидва боки залишені земляні лави (рис. 10, 4)⁵⁹.

Слід відзначити, що на слов'янському городищі (тиверців) Єкімауці експедицією Г. Б. Федорова в центрі внутрішнього простору замку були виявлені рештки споруди довжиною близько 30 м, шириною від 2 до 4,5 м, яка, як зазначають її дослідники, «можливо складалася з двох приміщень, з'єднаних нешироким переходом»⁶⁰.

Дуже близькою аналогією є і рештки князівського палацу IX ст. великоморавського граду «На валах» біля Мікульчице (рис. 10, 1). Це була теж подовжена будова довжиною 25 м, шириною 8,5 м (внутрішні розміри), що складалася з двох бічних квадратних камер та центрального залу (як будова № 3)⁶¹.

Цікаво, що і в Польщі на городищі Любоме було відкрито споруду довжиною 24 м, шириною 4 м, в середині якої була земляна лава довжиною 10 м. Дослідники інтерпретували її як будинок для воїнів, племінних зборів або культову споруду; найімовірніше вона виконувала всі ці функції⁶².

Щодо споруд № 1 та № 2, розглядуваних нами, то, очевидно, правий М. М. Воронін, який визначає їх як палацові споруди «перехідного типу від гридниць до характерного тричленного комплексу феодалних хоромів»⁶³.

⁵⁷ С. П. Вельмин, Раскопки археологической комиссии в Киеве на усадьбе Десятинной церкви летом 1911 г., Университетские известия, К., 1911.

⁵⁸ Н. Н. Воронин, Жилище, зб. «История культуры древней Руси», т. I, М.—Л., 1948, стор. 222.

⁵⁹ Б. А. Рыбаков, Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж, зб. «По следам древних культур. Древняя Русь», М., 1953, стор. 108—110.

⁶⁰ Г. Б. Федоров, Городище Екимауцы, КСИИМК, вып. 50, М., 1953, стор. 116; його ж, Славяне Поднестровья, зб. «По следам древних культур. Древняя Русь», стор. 143.

⁶¹ Josef Poulik, Velkomoravské Hradiště Mikulčice, Brno, 1962, стор. 41.

⁶² R. Jakimowicz, Sprawozdania z Badań grodziska Lubomskiego w r. 1937, «Pamiętnik Akademii Umiejętności», 1928, № 3, 5.

⁶³ Н. Н. Воронин, Жилище, зб. «История культуры древней Руси», т. I, стор. 221.

За таким же громадсько-палацовим принципом планування, пристосованим до житлових потреб, аналогічним споруді № 2, побудовані і два празьких житлових будинки XII ст.: один по вул. Ржетезова, № 142 і другий на Малому ринку (рис. 10, 6, 7) ⁶⁴. У них є посередні сіни — зал, по обох боках — два квадратних приміщення, що опалювалися грубами.

Близькі аналогії в будівництві X ст. ряду слов'янських країн не є випадковістю. А. В. Арциховський, що спеціально вивчав на археологічному матеріалі риси культурної єдності слов'ян за середньовічної доби, прийшов до висновку про «тісні зв'язки всього слов'янського світу», що особливо виявилось у X ст. «Цей вік, — каже він, — залишив нам велику кількість слов'янських старожитностей, вони скрізь подібні» ⁶⁵.

Істотною особливістю палацового будівництва Київської Русі є те, що воно було мурованим і відзначалося великими розмірами споруд, особливо порівняно з сучасними їм спорудами такого самого типу інших країн Центральної та Східної Європи.

Ми торкнулися тут лише трьох галузей зодчества древньої Русі X ст. Шлях їх розвитку в цілому був своєрідним і самостійним, хоча і тісно пов'язаним з загальним розвитком зодчества ранньофеодальної Європи, особливо ж слов'янських країн.

Своєрідність і розмах будівництва, а також масштаби споруд Київської Русі визначалися історичними передумовами її формування, її великими матеріальними можливостями і особливо внутрішньою консолідацією, заснованою на етнічній та культурній єдності древньоруської народності, що формувалася на базі східнослов'янських племен. Все це зумовило в дальшому розвитку древньоруського зодчества визначність та сталість його художніх принципів.

Н. В. ХОЛОСТЕНКО

ИЗ ИСТОРИИ ЗОДЧЕСТВА ДРЕВНЕЙ РУСИ X в.

Резюме

Ранний период зодчества Киевской Руси все еще недостаточно изучен, хотя он имел большое значение для последующего развития древнерусской архитектуры. Новые данные археологической и архитектурно-исторической науки позволяют на большем, чем ранее, материале рассматривать вопросы его развития.

Складаючася к X в. в Восточной Европе феодальная структура общества определяла систему расселения и типы поселений. Особенности феодальных отношений вызывали необходимость организации защиты мест проживания представителей господствующего класса, а также городов и пограничных пунктов в целом.

К X в. выработалась система этой защиты. Она была самобытна и не связана с византийско-греческой традицией крепостного зодчества, но имела много общих черт с военным зодчеством славянских стран (В. Моравия, Чехия, Польша), а также и прибалтийских народов.

В городах основное внимание уделялось укреплению детинца — места сосредоточения представителей гражданской и церковной администрации и крупных феодалов. Характерной чертой внутренней плани-

⁶⁴ Architectura v Českém národním dědictví, Praha, 1961.

⁶⁵ А. В. Арциховский, Культурное единство славян в средние века, СА, 1946, № 1, стор. 85—90. Цікаво відзначити елементи стилістичної єдності і в пам'ятках образотворчого мистецтва.

ровочной структуры детинцев Киевской Руси и ряда других славянских стран раннего периода государственности является объединение на их территории сооружений светской и церковной власти. Очевидно, это определялось проводимой государством реконструкцией культовой системы.

Отличительная особенность киевского детинца эпохи Владимира — ансамблевая композиция центральной площади с дворцом и Десятинной церковью. Анализ архитектурно-планировочной структуры Десятинной церкви показывает, что она имела характерные черты миссионерского храма с развитой западной частью и основой в виде крестово-купольного храма. В этом она перекликается с подобными же решениями раннехристианских храмов славянских стран, также переходивших от язычества к христианству (Болгария, В. Моравия, Чехия, Польша).

Княжеский дворец и два близлежащих представляли собой крупные сооружения, по своей планировке также не связанные с византийской практикой. В них отразились черты развитого жилого древнерусского строительства или общественно-культовых сооружений эпохи военной демократии, а возможно, и еще родоплеменного строя. Они близки подобным сооружениям указанных славянских стран (например, дворцу в Микульчице).

Черты общности в зодчестве Киевской Руси и ряда славянских стран являются не случайностью, а закономерным явлением для их культуры в целом, особенно проявившимся к X в. Это отмечали и на археологическом материале А. Арциховский, Л. Нидерле и другие ученые.

Своеобразие, размах строительства и масштабы сооружений Киевской Руси определялись историческими предпосылками ее формирования, ее большими материальными возможностями и особенно внутренней консолидацией, основанной на этническом и культурном единстве складывавшейся на базе восточнославянских племен древнерусской народности.
